

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВТІЛЕННЯ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ ТА ОСОБИСТОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ У НОВОМУ КПК УКРАЇНИ

*О. П. Кучинська,
кандидат юридичних наук,
професор, проректор
Національної школи суддів
України*

Принципи права справляють величезний вплив на процес підготовки та прийняття кримінального процесуального закону. Вони виступають як своєрідний фундамент, на якому вибудовуються та повно реалізуються кримінальні процесуальні норми та інститути. Відтак правові принципи є основним орієнтиром усієї правотворчої та правозастосовної діяльності посадових осіб та державних органів у сфері кримінального судочинства. Від ступеня їх дотримання залежить рівень злагодженості, стабільності та, у кінцевому підсумку, ефективності системи кримінального судочинства.

Принципи кримінального процесу утворюють для законотворчих органів систему координат, дисциплінують їх, дають змогу уникнути волюнтаризму під час ухвалення законодавчих актів, безладного та безсистемного внесення змін до кримінального процесуального законодавства. Вони сприяють усуненню суперечностей між окремими правовими приписами, підвищують якість новоприйнятого кримінального процесуального законодавства, підвищуючи цим ефективність механізму забезпечення прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження.

З огляду на вищесказане, особливої **актуальності** та практичної значущості набуває питання щодо втілення загальноновизначених правових принципів у новому КПК України. Серед таких принципів чільне місце посідає положення про свободу та особисту недоторканність.

Зважаючи на свою виключну важливість для теорії та практики кримінального процесу, проблеми втілення правових принципів в кримінальних процесуальних нормах завжди перебували у полі зору науковців-юристів. Найбільш вагомий внесок у розробку вказаних проблем зробили такі процесуалісти радянської доби, як Т. М. Добровольська, П. С. Елькінд, О. М. Ларін, В. З. Лукашевич, Я. О. Мотовіловкер, В. П. Нажимов, М. С. Строгович, В. Т. Томін, М. О. Чельцова, М. Л. Якуб, а також вітчизняні науковці: Ю. П. Аленін, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, В. С. Зеленецький, О. В. Капліна, Л. М. Лобойко, В. Т. Маляренко, О. Р. Михайленко, М. М. Михеєнко, В. В. Назаров, В. Т. Нор, Д. П. Письменний, М. А. Погорецький, В. О. Попелюшко, В. М. Тertiшник, Л. Д. Удалова, Г. І. Чангулі, В. П. Шибіко, О. Г. Шило, М. Є. Шумило. Результати ґрунтовних досліджень зазначених авторів стали основою для формування вчення про принципи кримінального процесу, їх вплив на кримінальне процесуальне законодавство та діяльність із розслідування та судового розгляду кримінальних справ. Водночас із прийняттям нового КПК України виникає потреба детального аналізу його нормативних положень, їх зіставлення із виробленими у процесуальній науці теоретичними узагальненнями з метою визначення того, наскільки повно знайшли своє втілення та відображення в новому кримінальному процесуальному законі окремі правові принципи, зокрема принципи свободи та особистої недоторканності.

Метою дослідження є вивчення окремих аспектів втілення принципу свободи та особистої недоторканності в новому КПК України на основі зіставлення виробленого у процесуальній науці розуміння його сутності із нормативним вираженням вказаного принципового положення.

Досліджуються деякі аспекти втілення принципу свободи та особистої недоторканності в новому КПК України на основі зіставлення виробленого у процесуальній науці розуміння його сутності із нормативним вираженням вказаного принципового положення.

Ключові слова: принципи кримінального провадження, свобода, особиста недоторканність, заповідні заходи, презумпція невинуватості

Одним із проявів регуляторного впливу правових принципів на правотворчість є їх уведення в структуру кримінального процесуального закону у вигляді відповідних норм, що може бути здійснене кількома способами:

- 1) шляхом закріплення у кримінальному процесуальному законі назви принципу;
- 2) шляхом розкриття у кримінальному процесуальному законі змісту принципу;
- 3) шляхом втілення принципу у різних за інституціонально належністю нормах, що регламентують кримінальну процесуальну діяльність.

Відсутність законодавчого закріплення правових принципів ускладнює їх застосування на практиці як джерела права, породжує неоднозначність його тлумачення в процесі правозастосування. Як зазначають у своїх працях М. М. Михеєнко та Ю. М. Грошевий, необхідно прагнути до того, щоб кожна засада судочинства знайшла своє місце і була конкретизована в окремій статті Загальної частини КПК України, оскільки без цього немає однакового розуміння його правового змісту, а у зв'язку із цим — однакового застосування [1, 110; 2, 36]. В. Г. Гончаренко вказує на те, що основоположним началом конструювання системи кримінального процесуального законодавства і його застосування є *нормативно закріплені* (курсив наш. — О. К.) принципи процесу [3, 22]. «Принципи кримінального процесу, зазначає О. В. Капліна, можуть індуктивно виводитись з кількох норм або існувати як нормативні розпорядження, закріплені в спеціально присвячених їм статтях. Саме останній шлях формулювання принципів кримінального процесу є найбільш прийнятним як з точки зору їх осмислення і з'ясування, так і з позиції правозастосовного процесу» [4, 228].

Не може бути визнана принципом та правова ідея, яка не знайшла свого закріплення у законі у вигляді норми-принципу, оскільки ідея-принцип не може регулювати правові відносини. Відтак правові ідеї, які мають бути включені до системи принципів кримінального провадження, повинні мати імперативний, владно-розпорядчий характер, містити в собі загальнообов'язкові приписи, виконання яких забезпечується встановленими юридичними засобами.

Закріплення того чи іншого принципу в статті кримінального процесуального закону є лише першим етапом його нормотворчого втілення. Не менш важливим є адекватне відображення змісту принципу у кримінальних процесуальних нормах. Звуження змісту засади кримінального провадження на рівні кримінального процесуального законодавства значно зменшує її регуляторний потенціал, обмежує правові орієнтири забезпечення прав та законних інтересів учасників кримінального провадження.

На перший погляд, така постановка питання може здатися надмірно затеоретизованою, по-

збавленою практичного сенсу. Однак при більш детальному аналізі можна побачити цілком практичну, прикладну сторону проблеми правильного розуміння законодавцем змісту засад кримінального провадження та їх відображення у нормах кримінального процесуального закону.

Прикладом невдалого звуженого законодавчого закріплення змісту засади кримінального провадження у тексті кримінального процесуального закону може слугувати положення ст. 12 КПК України про свободу та особисту недоторканність. У вказаній статті акцент робиться на детальну регламентацію застосування «крайніх» форм обмеження свободи та особистої недоторканності людини у кримінальному судочинстві: затримання та взяття під варту. Внаслідок цього кримінально процесуальна регламентація розглядуваного принципу свободи та особистої недоторканності людини зводиться до положення, згідно з яким ніхто під час провадження у кримінальній справі не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах і в порядку, встановлених законом. На нашу думку, подібне нормативне наповнення принципу свободи та особистої недоторканності не повною мірою охоплює його сутнісний зміст.

Негативні наслідки недостатньо повного законодавчого закріплення принципу свободи проявляються, зокрема, у визначеному в новому КПК України порядку обрання запобіжного заходу. Відповідно до ч. 5 ст. 194 КПК України слідчий суддя, застосовуючи до підозрюваного, обвинуваченого запобіжний захід, покладає на останнього один або декілька обов'язків, перелік яких із 9 позицій наведений у цій самій частині ст. 194 КПК України. Не будемо вдаватися до аналізу характеру правообмежень, які впливають із виконання всіх обов'язків, передбачених ч. 5 ст. 194 КПК України, а зупинимося лише на тих, що, на нашу думку, не відповідають принципу свободи та особистої недоторканності.

Основою визначення сутнісного змісту розглядуваного принципу повинно стати правильне розуміння категорії «свобода та особиста недоторканність».

Досить загальне тлумачення особистої недоторканності знаходимо у В. М. Корнукова, який розглядає останню як певний режим відносин між державою, її органами та громадянами за відсутності безпідставного обмеження свободи особи [5, 155].

У свою чергу, О. А. Лукашева розглядає недоторканність як необхідну умову свободи особи, можливості безперешкодно користуватися соціальними благами, не боятися фізичного або психічного насильства, посягання на життя і здоров'я, вільного вибору форм поведінки з урахуванням її відповідності правопорядку й суспільній моралі [6, 130].

Здійснивши аналіз кримінального процесу-

ального законодавства України та рішень Європейського суду з прав людини, О. О. Левендаренко та С. Ю. Бутенко зазначають, що особиста недоторканність особи в кримінальному судочинстві України: 1) відображає міжнародний стандарт кримінального судочинства; 2) може розглядатись як елемент юридичної конструкції «право на свободу та особисту недоторканність», а також як самостійна категорія; 3) наділена «негативним» змістом у значенні «свободи від посягань»; 4) відображає відносини між державою, її органами та громадянами; 5) вимагає від держави виконання «позитивних» і «негативних» обов'язків; 6) має компонентну структуру, елементи якої перебувають у нерозривному зв'язку з особистістю, наділеною недоторканністю; 7) поширюється на всіх учасників кримінального судочинства, а не тільки на підозрюваного чи обвинуваченого [7, 111].

Розглядаючи особисту недоторканність як суб'єктивне право, В. П. Грובה [8, 100–101] визначає його через діалектичну єдність таких елементів:

- по-перше, це можливість особи бути захищеною від будь-яких незаконних обмежень її індивідуальної свободи, фізичної та психічної недоторканності. Індивідуальна свобода дає можливість діяти відповідно до своїх інтересів і уявлень, створює умови для здійснення власного, індивідуального вибору, володіє максимальною кількістю можливостей для задоволення потреб розвитку і самовираження особистості;
- по-друге, це можливість безперешкодно користуватися свободою від неправомірних посягань на особисту недоторканність;
- по-третє, це можливість вимагати від інших осіб не порушувати її недоторканність;
- по-четверте, це можливість користуватися правом державного захисту у разі виникнення посягань на останню, що забезпечується діяльністю правоохоронних та судових органів держави.

У контексті визначення змісту розглядуваного принципу значний інтерес становить наукова позиція В. В. Назарова. На думку науковця, право на свободу та право на особисту недоторканність, незважаючи на тісний взаємозв'язок, — це два різні природні права людини, які не слід плутати. Право на свободу в сучасному розумінні розглядається як здатність поводитись на власний розсуд, незв'язаність чужою волею, примусом, можливість добиватися здійснення поставленої перед собою мети. В свою чергу, право на особисту недоторканність, зазначає В. В. Назаров, — це свобода людини від незаконних і необґрунтованих затримань, арештів чи позбавлення волі іншим шляхом, а також будь-яких інших дій, спрямованих на обмеження можливості людини вільно розпоряджатися собою [9, 50–63].

Узагальнюючи наведені наукові позиції, слід

констатувати необхідність розширеного тлумачення змісту принципу свободи та особистої недоторканності у кримінальному судочинстві. Вказаний принцип є широким за своїм змістом правовим положенням, яке у сфері кримінального судочинства відображає відносини між державними органами і посадовими особами, що здійснюють кримінальне провадження, з одного боку, та учасниками такого провадження — з іншого, за яких у останніх, незалежно від процесуального статусу, існує реальна можливість:

- а) вільного вибору форм поведінки в межах чинного законодавства;
- б) бути захищеним від будь-яких незаконних обмежень їх індивідуальної свободи, фізичної та психічної недоторканності;
- в) користуватися правом державного захисту у разі виникнення незаконних посягань на свободу та особисту недоторканність.

Зазначені вище положення, на нашу думку, можуть бути покладені в основу нормативного закріплення принципу свободи та особистої недоторканності особи в кримінальному процесуальному законодавстві.

Щодо процесуального порядку застосування заходів забезпечення кримінального провадження, то вказані положення означають, що обмеження свободи та особистої недоторканності особи допускається як крайній захід, спрямований виключно на досягнення завдань кримінального судочинства. При цьому міра втручання в права і свободи особи повинна зводитись до мінімуму, зумовленого потребами кримінального провадження. Застосовуючи запобіжний захід, слідчий суддя або суд зобов'язані покласти на підозрюваного, обвинуваченого лише ті правообмеження, які безпосередньо спрямовані на запобігання передбаченим ст. 177 КПК України ризикам, і лише в тому обсязі, якого необхідно та достатньо для досягнення мети запобіжного заходу. На наше глибоке переконання, такі обов'язки, як «пройти курс лікування від наркотичної або алкогольної залежності» (п. 6 ч. 5 ст. 194 КПК України), а також «докласти зусиль до пошуку роботи і навчання» (п. 7 ч. 5 ст. 194 КПК України) не відповідають зазначеним критеріям. При цьому ми керуємося такими міркуваннями.

Безсумнівно, згадані обов'язки, що можуть бути покладені на підозрюваного, обвинуваченого при застосуванні запобіжного заходу, відображають прагнення законодавця схилити вказаних учасників кримінального провадження до соціально позитивної поведінки. Законодавство України передбачає лікування від наркоманії та алкоголізму в примусовому порядку тільки осіб, визнаних винними у вчиненні злочину. Відтак інститут примусового лікування є характерним для кримінального права. У разі звільнення від відбування покарання з випробуванням суд може покласти на засудженого обов'язок пройти курс лікування від алкоголізму, наркоманії або захво-

рування, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб (п. 5 ч. 1 ст. 76 КК України). Примусове лікування може бути застосоване судом, незалежно від призначеного покарання, до осіб, які вчинили злочин та мають хворобу, що становить небезпеку для інших осіб (ст. 96 КК України). Однак не слід забувати, що коли йдеться про підозрюваного, обвинуваченого, то йдеться про особу, яка в силу презумпції невинуватості не може вважатися злочинцем в юридичному сенсі. Як слушно зазначає В. Т. Нор, принцип презумпції невинуватості знаходить свій вплив на правовий статус особи не лише у кримінальних процесуальних, але й інших правових відносинах, у яких вона виступає суб'єктом. За обвинуваченням у вчиненні злочину до вступу обвинувального вироку в законну силу зберігаються трудові, житлові, сімейні та інші права і свободи людини [10, 392]. Свобода дій вказаних осіб, вільний вибір форм поведінки в межах закону є відображенням принципу свободи та особистої недоторканності. Характер їх обмеження, як зазначалося вище, може бути зумовлений виключно потребами кримінального провадження, але аж ніяк не праг-

ненням виправити особу, здійснити на неї індивідуально-виховний вплив, примусити її до дій, що не мають нічого спільного із забезпеченням її належної процесуальної поведінки. Зазначені заходи можуть бути застосовані тільки після визнання у встановленому порядку винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення, притягнення її до кримінальної відповідальності та застосування кримінального покарання, передбаченого кримінальним законодавством України.

Таким чином, обмеження свободи підозрюваного чи обвинуваченого шляхом зобов'язання їх пройти курс лікування від наркотичної або алкогольної залежності або докласти зусиль до пошуку роботи і навчання безпосередньо не пов'язане із забезпеченням належного порядку кримінального провадження та досягнення його завдань, а тому є недопустимим з позиції принципу свободи (у широкому розумінні). Виходячи з цього, п.п. 6, 7 ч. 5 ст. 194 КПК України були ухвалені без урахування вимог згаданого принципу внаслідок недостатньо повного розуміння його змісту та відображення у нормах ст. 12 КПК України.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. *Михеєнко М. М.* Конституційні принципи кримінального процесу / М. М. Михеєнко // Вісник Академії правових наук України. — 1997. — № 2. — С. 100-112.
2. *Грошевий Ю. М.* Внесок М. М. Михеєнка у розвиток теорії процесуальних принципів / Ю. М. Грошевий // Проблеми кримінально-процесуального та цивільного процесуального права : матер. міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті професорів кафедри правосуддя М. М. Михеєнка та М. Й. Штефан. — К. : Обрії, 2009. — С. 32-37.
3. *Гончаренко В. Г.* Деякі питання реформування кримінально-процесуального законодавства України / В. Г. Гончаренко // Проблеми реформування кримінально-процесуального законодавства України на сучасному етапі : матер. круглого столу (Київ, 20 травня, 2011 р.). — К. : ФОП Ліпкан О.С., 2011. — С. 21-23.
4. *Капліна О. В.* Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права : монографія / О. В. Капліна. — Х. : Право, 2008. — 296 с.
5. *Корнуков В. М.* Конституционные основы положения личности в уголовном судопроизводстве /

В. М. Корнуков. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. — 178 с.

6. *Лукашева Е. А.* Социалистическое право и личность / Е. А. Лукашева. — М. : Наука, 1987. — 155 с.

7. *Левендаренко О. О.* Сутність особистої недоторканності особи в кримінальному процесі України та рішеннях Європейського суду з прав людини / О. О. Левендаренко, С. Ю. Бутенко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2011. — № 2. — С. 105-111.

8. *Грובה В. П.* Щодо визначення змісту категорії «особиста недоторканність» [Електронний ресурс] / В. П. Грובה // Форум права. — 2009. — № 2. — С. 97-101.

9. *Назаров В. В.* Конституційні права людини та їх обмеження у кримінальному процесі України / В. В. Назаров. — Х. : Золота миля, 2009. — 400 с.

10. *Нор В. Т.* Презумпція невинуватості як принцип кримінального судочинства та його інтерпретація Європейським судом з прав людини // Вісник Львів. ун-ту (Серія юрид.). — 2011. — Вип. 53. — С. 389-401.

Кучинская О. П. Некоторые аспекты воплощения принципа свободы и личной неприкосновенности в новом УПК Украины

Исследуются отдельные аспекты воплощения принципа свободы и личной неприкосновенности в новом УПК Украины на основе сопоставления выработанного в процессуальной науке понимания его сущности с нормативным выражением указанного принципиального положения.

Ключевые слова: принципы уголовного процесса, свобода, личная неприкосновенность, меры пресечения, презумпция невинности

Kuchinska Oksana. Some aspects of the implementation of the principle of freedom and security in the new Criminal Procedure Code of Ukraine

The article examines some aspects of the implementation of the principle of freedom and personal integrity in the new Criminal Procedure Code of Ukraine based on the comparison of the scientific understanding of its essence and the normative expression of this fundamental concept.

Key words: principles of criminal proceedings, freedom, personal integrity, preventive measures, the presumption of innocence